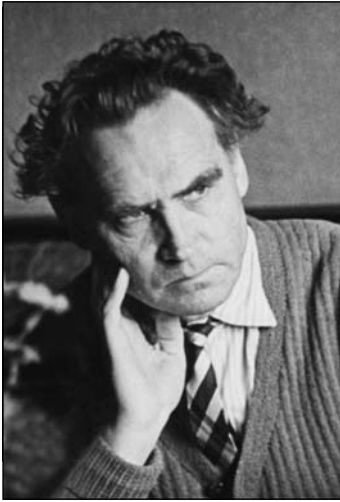

IŠKILUSIS BENDRINĖS
LIETUVIŲ KALBOS UGDYTOJAS
KAZYS ULVYDAS
(100-osioms akademiko gimimo metinėms)

Kazys Ulvydas (1910–1996) – vienas iš XX a. antrosios pusės kalbininkų, daug ir labai vaisingai pasidarbavęs ne tik lietuvių kalbos mokslo (gramatikos, leksikologijos bei leksikografijos), bet ir įvairiuose lietuvių bendrinės kalbos kultūros baruose. Sunkiais pokario sovietinės okupacijos metais jis (drauge su kitais) parengė praktikos reikalui labai reikalingą *Lietuvių kalbos rašybos žodyną* (1948), kurio pavadinimas neatspindi jo turinio, nes jame konspektiškai apžvelgti ne tik rašybos, bet ir skyrybos, kirčiavimo, linksnių vartojimo, tarmių klasifikacijos, vardyno dalykai, be to, pateiktas didokas rašybai ir kirčiavimui skirtas bendrinių žodžių sąrašas. Šis žodynas, keletą metų buvęs vienintelė daugialypė lietuvių kalbos sistemos pažinimo priemonė, nenustojo savo praktinės reikšmės ir ligi mūsų laikų.

Ryškesniausiai K. Ulvydo lietuvių bendrinės kalbos ugdomosios veiklos apimtis ir turinys atsiskleidžia jo iniciatyva 1961 m. pradėtoje leisti *Kalbos kultūroje*, neperiodiniame leidinyje, skirtame plačiajai visuomenei, kurio

atsakomuoju redaktoriumi jis buvo iki 1991 metų, o redakcinės kolegijos nariu ligi savo gyvenimo pabaigos. Čia yra paskelbęs net 45 straipsnius, kuriuose nagrinėjami aktualūs teoriniai ir praktiniai bendrinės kalbos norminimo dalykai.

Jau pirmojo *Kalbos kultūros* numerio įžanginiame straipsnyje „Kalbos kultūros ugdymo uždaviniai“ K. Ulvydas yra nubrėžęs pagrindines šio leidinio gaires: tobulinti lietuvių rašomąją kalbą, ypač daug dėmesio skiriant laikraščių kalbai, nuolatos rūpintis, kad bendrinė šnekamoji (anuometiniu terminu *literatūrinė šnekamoji*) kalba neatsiliktų nuo rašomosios, rūpintis naujai sudaromų terminų taisyklingumu (teikiant kalbininkų konsultacijas) ir kt. Čia išreikštas ir neginčytinas požiūris, kad „[i] kalbos kultūrą turėtume žiūrėti kaip į neatskiriamą asmens kultūrinio lygio dalį“ (p. 8).

Vėlesniųjų *Kalbos kultūros* numerių teoriniuose straipsniuose, kurių dauguma – įžanginiai (juos pagrįstai galima vadinti programiniais), K. Ulvydas svarstė kalbos kultūros sąvokos (Nr. 9), kalbos normos (Nr. 33), kalbos visuomeninės esmės (Nr. 27), spaudos kalbos (Nr. 7, 28), mokyklos, kaip svarbiausio kalbos kultūros kėlimo veiksnio, gimtosios kalbos santykio su literatūra (Nr. 39), su svetimomis kalbomis (Nr. 45) ir kitas problemas. Praktinio pobūdžio straipsniuose rašė apie prielinksnio *pas* reikšmę ir vartoseną dabartinėje lietuvių kalboje (Nr. 3), pateikė „žiupsnelį“ farmacijos bei medicinos terminų (Nr. 21), aptarė maisto pramonės terminiją (Nr. 43), disertacijų kalbą (Nr. 4). Neišleido iš akių čia jis ir atskirų kalbininkų vaidmens ugdant bendrinę lietuvių kalbą. Rašė aštuoniasdešimtmetinio jubiliejaus proga apie akademiką Juozą Balčikonį (Nr. 8), apie staiga mirusį didžiojo *Lietuvių kalbos žodyno* vyr. redaktorių Joną Kruopą (Nr. 30, 54), apie sintaksės ir leksikos tyrinėtoją Adelę Valeckienę (Nr. 30), apie Jono Jablonskio pažiūras į kalbą (Nr. 42).

Nors K. Ulvydas labai vertino Jono Jablonskio pažiūras ir indėlį į bendrinės lietuvių kalbos kūrimą bei norminimą, tačiau, studijuodamas Kauno Vytauto Didžiojo universitete, turėjo progos susipažinti ir su naujomis Pragos lingvistinės mokyklos bendrinės kalbos teorijomis, skleisdomis J. Jablonskio mokinių Prano Skardžiaus, Petro Joniko ir kitų. Todėl K. Ulvydo bendrinės kalbos kultūros koncepcijoje susilydė jablonskinės tradicijos ir novatoriškos pažiūros. Jis, kaip ir J. Jablonskis, svarbiausiu, pagrindiniu bendrinės kalbos ugdymo šaltiniu laikė tarmes, ypač dėl susidariusių istorinių aplinkybių raštuose iškilusią vieną kurią tarmę (lietuvių bendrinės kalbos atveju – pietinių vakarų aukštaičių), kita vertus – bendrinę kalbą,

panašiai kaip prahiškiai, traktavo kaip „visiškai savarankišką ir vieningą sistemą, turinčią savo fonetinę ir gramatinę sandarą, savo normas ir raidos dėsnius, egzistuojančią abiem savo formomis: rašomąja ir šnekamąja“ (KK, Nr. 2, p. 5). Žinomas kalbininkas Pranas Kniūkšta nekrologinio pobūdžio straipsnyje „Palūžo kalbos kultūros ažuolas“ (GK 1996, Nr. 4, p. 3) rašė: „Jo [t. y. K. Ulvydo] dėstytos mintys ir išvados sudaro vientisą kalbos kultūros darbo sistemą, kurią galima pavadinti Ulvydo mokykla.“

Nedidelės apimties straipsnyje neįmanoma aprėpti K. Ulvydo įvairiapusio bendrinės lietuvių kalbos tvarkybos darbo. Todėl toliau tenka ribotis tik kai kuriomis ir mūsų dienomis aktualiomis to darbo sritimis, būtent rūpinimusi gerinti bendrinę šnekamąją kalbą, tobulinti įvairių mokslų terminiją, skleisti kalbos kultūrą.

Apie K. Ulvydo rūpinimąsi bendrine šnekamąja kalba byloja *Kalbos kultūroje* (Nr. 2) paskelbtas jo įžanginis straipsnis „Daugiau dėmesio literatūrinei šnekamajai kalbai“. Čia jis pirmiausia nurodė bendrinės šnekamosios kalbos atsilikimo nuo rašomosios priežastis. Tai palyginti vėlyvas domėjimasis jos žodine raiška, didelis šnekamosios kalbos vartojimo srities išsiplėtimas pokario metais, nepakankamas dėmesys tarčiai ir kirčiavimui mokyklose, paskaitose, pranešimuose ir apskritai viešajame gyvenime. Be to, viena iš atsilikimo priežasčių jis visai pagrįstai laikė ir šnekamosios kalbos specifiką – jos raiškos skubotumą ir struktūrines skirtybes, atsirandančias dėl to skubotumo ir laisvesnio bei spartesnio raiškos priemonių srauto. Tačiau tokiomis priežastimis K. Ulvydas neteisino anuomet, kaip ir dabartiniais laikais, labai dažnų tarties ir kirčiavimo klaidų, daromų per radiją, televiziją ir kitais viešojo kalbos vartojimo atvejais. Priešingai, jis tvirtino, kad „niekuo nepateisinami tokie atvejai, kai išsimokslinęs žmogus visiškai nesirūpina arba menkai tesirūpina savo šnekamosios kalbos kultūra“ (ten pat, p. 9–10).

Ir galima tikrai apgailestauti, kad į šitokius K. Ulvydo žodžius, pasakytus dar 1962 m., mūsų šviesuomenės nebuvo rimčiau atsižvelgta ne tik sovietmečiu, bet ir atkūrus Lietuvos nepriklausomybę, kai susidarė daug palankesnės sąlygos bendrinei lietuvių šnekamajai kalbai tarpti. Dabar net iš visuomenės išrinktų Seimo narių lūpų dažnai galima išgirsti K. Ulvydo pagrįstai taisytas netaisyklingai kirčiuojamas lytis: *Lietuvõje* (=Lietuvojè), *sąjungà* (=sąjunga), *komitetas* (=komitètas), *kilogramas* (=kilogrāmas) ir daugelį kitų. Turbūt nesuklysiu pasakęs, kad kirčiavimo ir apskritai tarties klaidų ne tik nesumažėjo, bet atsirado aibės kitų, naujų, apie kurias dažniau ir garsiau turėtų šnekėti mūsų dabartiniai bendrinės kalbos normintojai.

K. Ulvydo rūpinimąsi mūsų terminijos tobulinimu rodo *Kalbos kultūroje*, *Kultūros baruose* ir kitur paskelbti straipsniai. Minėtame straipsnyje apie kai kuriuos farmacijos ir medicinos terminus jis svarstė tokių pasakymų, kaip *akių lašai* || *lašai akims*, *vaikų pudra* || *pudra vaikams*, vartojimo skirtybę, aiškino žodžių junginių *išvesti iš narkozės*, *išvesti iš šoko būsenos* ir kt. negerumą dėl to, kad jie esą pažodiniai vertiniai iš rusų kalbos. Iš viso šiame straipsnyje jis pateikė atsakymus į 17 terminologinio pobūdžio klausimų (Nr. 21).

Kitame to paties leidinio straipsnyje „Dėl kai kurių terminų ar šiaip žodžių darybos ir vartosenos“ (Nr. 25) K. Ulvydas rašė apie maisto pramoninkų vartojamus, labai panašiai skambančius, bet turinčius skirtingas reikšmes terminus *skerdiena* „išskrosto gyvulio mėsa“ ir *skerdenà* „paskerstas gyvulys“, taip pat apie *iškaulinėti* „išpjaustyti kaulus“ (vietoj *iškaulinėta mėsa* teikė *bekaulę mėsą*) ir kt.

Maisto pramonės tematikai skirtas ir 1982 m. *Kalbos kultūroje* išspausdintas jo straipsnis „Maisto pramonės terminiją tikslinant“ (Nr. 43). Čia kaip netikusius vertinius iš rusų kalbos K. Ulvydas kritikavo rūšinius pieno pavadinimus *pilnas pienas* (= *nenugriebtas pienas*), *sausas pienas* (= *pieno milteliai*), tačiau kažkodėl toleravo *žalią pieną* (t. y. tik ką pristatytą), nors tokį geriau tinka vadinti įprastiniu junginiu *šviežias pienas*. Teikė vartoti su pieno pramone susijusius terminus *primilžis*, o ne *išmilžis*, *primelžimas* – primelžto pieno kiekiui reikšti.

Apskritai, K. Ulvydui buvo būdingas platus požiūris į terminų kodifikaciją, kaip ir į patį bendrinės kalbos kultūros ugdymą. Jis nelaiškė svarbiausiu terminų vertinimo kriterijumi, kaip kai kurie kiti kalbininkai, jų lietuviškumo, bet žiūrėjo termino darybos taisyklingumo, jo vartosenos paplitimo, reikšmės didesnio ryškumo. Todėl nesmerkė nei tam tikrų plačiai vartojamų skolintinių, ypač tarptautinių, terminų, nei kūrybiškai, laikantis lietuvių kalbos darybos dėsnių, sukurtų naujų specialių pavadinimų. „Nauji terminai turi būti įsivedami tik labai įsigilinus į jais reiškiamų sąvokų esmę“ (KK 1965, Nr. 9, p. 5).

Tipiškas pavyzdys, rodantis K. Ulvydo gilinimąsi į terminais reiškiamas sąvokas, gali būti jau minėtų maisto terminų *skerdiena* ir *skerdenà* aiškinimas:

Žodžio *skerdiena* jokių būdu negalima painioti su žodžiu *skerdenà*, kuris sudarytas iš to pat kamieno su priesaga *-ena*. Specialistams reikia dviejų terminų: *skerdenà* ir *skerdiena*, nes jie čia griežtai skiria dvi sąvokas. Paskerstą gyvulį iki jo išskrodimo, apdorojimo mėsos pramonės

specialistai vadina žodžiu *skerdenà*, ir to žodžio vartojama daugiskaita. Pavyzdžiui, skerdenos skaičiuojamos, plg.: *dvi skeřdenos, du šimtai skerdenų* ir t. t. Išskrosto, apdoroto gyvulio mėsa, paruošta vartoti, vadinama *skerdėnos* terminu. Taigi parduotuvėje mes galime nusipirkti *skerdėnos*, o mėsos kombinato darbuotojai, tik ką paskerdę gyvulį, jau turi *skeřdeną*, paskerdę du gyvulius – *dvi skeřdenas* ir t. t. Ir tik tada, kai skerdena išskrodžiama, apdorojama ir paruošiama vartoti, ją vadina *skerdėnos* vardu.

Žodis *skerdenà* sudarytas gerai, ir be reikalo redaktoriai kartais nenori jo pripažinti, be reikalo keičia jį žodžiu *skerdėna*. Abu tie žodžiai reikalingi, jie reiškia skirtingas sąvokas, juos abu reikia ir vartoti. (KK 25, p. 34).

Nustatyti K. Ulvydo indėlių į lietuvių terminijos kūrimą bei kodifikaciją yra gana sunku, nes jo veiklos apimtis šioje srityje buvo labai plati. Ji reiškesi ne tik specialiais terminų problemoms skirtais straipsniais, bet ypač norminių lietuvių kalbos žodynų redagavimu, nes K. Ulvydas buvo ne vieno tokio žodyno redakcinės kolegijos narys – be minėto *Lietuvių kalbos rašybos žodyno*, jis redagavo *Dabartinės lietuvių kalbos žodyno* 1954, 1972 ir 1993 m. leidimus, be to, buvo III–V ir XI–XVI tomų didžiojo *Lietuvių kalbos žodyno* atsakomasis redaktorius. Nėra abejonės, kad jis yra aktyviai dalyvavęs tų žodynų terminijos kodifikacijoje, ir K. Ulvydo balsas lėmęs ne vieno termino likimą.

Apie reikalą daugiau rūpintis kalbos kultūros skleidimu, apie kalbos kultūros kėlimo veiksnius K. Ulvydas yra rašęs ne viename savo straipsnyje. Svarbiausiu bendrinės kalbos kėlimo veiksmiu jis pagrįstai laikė mokyklą: „...tik mokykla daugiausia lemia kiekvieno besimokančio jaunuolio kalbos kultūros lygį“ (KK, Nr. 14, p. 3). Tačiau lietuvių kalbos mokytojai dažnai nusiskundžia, kad jų darbą gadina prasta kalba dėstantys ir iš viso kalbos kultūra nesirūpinantys kitų dalykų mokytojai (ten pat, p. 5). Šie žodžiai tinka ir dabartinei atkurtos nepriklausomos Lietuvos mokyklai.

Be mokyklos, K. Ulvydas, kaip ir kiti bendrinės kalbos teoretikai, yra dažnai minėjęs spaudos, ypač periodinės, literatūros, kino, teatro, radijo, televizijos, šeimos reikšmę lietuvių bendrinės kalbos kultūrai kelti. Neminėjo jis tik kompiuterio vaidmens, nes jo laikais dar nebuvo išplitusi kompiuterizacija, kuri dabar nustelbia daugelį kitų veiksnių ir, deja, dažnu atveju neigiamai veikia mokyklos ir bendrinės kalbos kultūrintojų pastangas gerinti kalbą.

Prie bendrinės kalbos kultūros plėtimo dar sovietmečiu prisidėjo Lietuvos radijo valandėlė „Taisyklingai kalbėkime ir rašykime“, kurioje K. Ulvydas aiškino visuomenei aktualius fonetikos, morfologijos, sintaksės, rašybos dalykus. Toji valandėlė buvo labai mėgstama ir įtaigi dėl kalbėtojo ryškios tarties, minčių dėstymo logikos ir paprastumo.

Baigdamas čia probėkšmais apžvelgtus būdingesnius K. Ulvydo, vieno iš žymiausių XX a. antrosios pusės lietuvių bendrinės kalbos ugdytojų, veiklos bruožus, norėčiau dar pridurti, kad jo, kaip ir daugelio kitų sovietmečio lietuvių mokslininkų, darbuose neapsieita be tuometinio ideologinio pamušalo: bendrinės (literatūrinės) lietuvių kalbos kultūros menkinimo prieškarinėje nepriklausomoje Lietuvoje ir tos kultūros plėtojimosi sąlygų aukštinimo sovietmečiu. Tačiau ne vienu atveju tai buvo būtina, norint apskritai viešai svarstyti aktualias, jo žodžiais tariant, „didžiulio tautos turto“ – lietuvių bendrinės kalbos – problemas. Tas pamušalas nenustelbia labai svaraus Kazio Ulvydo indėlio į mūsų bendrinės kalbos ugdymą.